

Sławomir Cudak

Znaczenie więzi emocjonalnych w rodzinie dla prawidłowego funkcjonowania dzieci

Pedagogika Rodziny 2/4, 31-39

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sławomir Cudak
Społeczna Akademia Nauk

Znaczenie więzi emocjonalnych w rodzinie dla prawidłowego funkcjonowania dzieci

1. Wprowadzenie

Zadania wychowawcze, emocjonalne i społeczne współczesnej rodziny są w czasach współczesnych trudne do spełnienia, ponieważ rodzina jako instytucja społeczno-wychowawcza ulega zmianom, ciągłej ewolucji i nie zawsze nadąża za dokonującymi się w społeczeństwie przemianami społeczno-gospodarczymi. W zmieniających się warunkach cywilizacji przemysłowej zachodzi potrzeba, opartego na podstawach naukowych, przygotowania pedagogicznego rodziców do pełnienia funkcji emocjonalnej, socjalizacyjnej i wychowawczej w rodzinie.

Każdy z rodziców musi mieć świadomość, że rodzina stanowi bardzo ważny czynnik w kształtowaniu osobowości dziecka: jego sfery intelektualnej i uczuciowej, postaw wobec siebie i innych, zachowania w domu, w szkole, w czasie różnych zabaw z rówieśnikami. „Rodzina wychowuje nie tylko dla siebie jako rodziny, ale przede wszystkim dla osobistego szczęścia jednostki i dla dobra ogólnego, społecznego” (Trempała, 1994).

Rodzina ma „swoją własny świat”, który określa jego zawartość, pomnaża uczucia i działania, kształtuje i przekształca osobiste dążenia członków rodziny, a także wyobrażenia o sobie i innych. Każda rodzina ma swoje tajemnice, tradycje, zwyczaje i obyczaje. Krzyżują się w niej ze sobą motywacje, zadania i cele, życzenia i ambicje wszystkich członków rodziny.

2. Znaczenie więzi emocjonalnych w rodzinie

Więzi emocjonalne funkcjonujące w rodzinie warunkują atmosferę życia domowego, stosunek społeczny w środowisku rodzinnym, wzajemne wsparcie się w trudnych sytuacjach, a nawet wyzwalają pozytywne postawy rodzicielskie. Zaburzone więzi emocjonalne między członkami rodziny przyczyniają się do

dezintegracji tej wspólnoty, dysfunkcji emocjonalno-społecznej, konfliktów między rodzicami oraz rodzicami i dziećmi, atomizacji członków rodziny i osamotnienia dzieci w środowisku rodzinnym (Pilch, 2004).

Od swych rodziców małe dziecko uczy się myśleć, mówić, kontrolować i opanowywać swoje reakcje, a także wywierać wpływ na innych ludzi. Dzięki wzorom osobowym, którymi są dla dziecka rodzice, uczy się ono kontaktów społecznych w grupie ludzkiej, stosunków emocjonalnych z rówieśnikami i dorosłymi, sposobu wyrażania swojej sympatii i antypatii, potrzeby powstrzymywania swoich reakcji.

Rodzina poprzez zamierzone oddziaływania opiekuńcze i wychowawcze, a także przez niezamierzony wpływ wynikający ze wzajemnych powiązań uczuciowych i zespołu interakcji między członkami oraz przez wzory osobowe rodziców przyczynia się do fizycznego, psychicznego i społecznego rozwoju dziecka. Dzięki tym oddziaływaniom przygotowuje je do samodzielnego życia w społeczeństwie. Równocześnie rodzina przekazuje dziecku wartości, normy, wzory zachowań funkcjonujące w społeczeństwie.

Kształtowanie życzliwego życia i ścisłych więzi emocjonalnych we wspólnocie rodzinnej jest ważnym problemem pedagogicznym. Najważniejszym zadaniem w zakresie prawidłowego rozwoju procesów psychicznych jest zaspokojenie dziecka potrzeby kontaktu społecznego wyrażającego się w poczuciu więzi emocjonalnej. Poczucie więzi emocjonalnej uzyskuje dziecko przede wszystkim przez bliskie współżycie z rodzicami i rodzeństwem. Więzy emocjonalna rodzi się w oparciu o dobrą atmosferę domu rodzinnego i miłość okazywaną dziecku przez najbliższych. Życie rodzinne jest pierwszym środowiskiem społeczno-emocjonalnym, w którym dziecko uczy się przeżyć psychicznych, reakcji na bodźce, na uczucia, uczy się także odczytywać i wyrażać nadzieje i obawy oraz możliwy wybór reakcji na uczucia przejawiane przez innych. Badania wykazują, iż sposób, w jaki rodzice traktują dzieci ma głęboki i trwały wpływ na życie emocjonalne dziecka (Goleman, 2007). Poczucie więzi z rodziną pomaga w osiągnięciu dojrzałości emocjonalnej, rozumianej jako świadome kierowanie swoim zachowaniem i posiadaniem umiejętności przystosowania się do środowiska społecznego (Czeredrecka, 1988). Dlatego też życzliwa rodzinna atmosfera, prawidłowy model wychowania w życiu rodzinnym, właściwe stosunki uczuciowe między rodzicami i dziećmi oraz między rodzeństwem są podstawowymi paradygmatami prawidłowego rozwoju psychicznego dziecka i właściwego przygotowania do życia społecznego w grupach ludzkich. Dla rozwoju i podtrzymania więzi w rodzinie bardzo ważne są: miłość małżeńska i rodzinna, atmosfera życia domowego, zaspokojenie potrzeb psychicznych i społecznych w środowisku rodzinnym, wypełnianie funkcji rodzicielskich i postaw rodzicielskich (Cudak, 2010).

Literatura przedmiotu w sposób różnorodny definiuje pojęcie więzi rodzinnej. Według J. Rembowskiego (Rembowski, 1986), więź emocjonalna powstaje w wyniku oddziaływań wielu czynników, jak np.: biologicznych, psychologicznych, społecznych, ekonomicznych. Aspekt psychologiczny wytwarzania się więzi oznacza to, że członków wspólnoty rodzinnej łączą wzajemne zależności, co oznacza, iż członkowie rodziny stanowią dla siebie wzajemne źródło zaspokajania różnorodnych potrzeb psychicznych. J. Brągiel (Brągiel, 2007) omawiając zjawisko więzi rodzinnych podaje, iż więź rodzinna oparta jest na dwóch odrębnych podstawach, tj. podstawie subiektywnej i obiektywnej. Podstawę subiektywną więzi emocjonalnych stanowi świadomość łączności z innymi członkami rodziny oraz poczucie przynależności do wspólnoty rodzinnej, przejawiającej się w sferze myśli, uczuć, a także w sferze działań i uznawanych wartości. Natomiast podstawa obiektywna odnosi się do wszelkich uregulowań prawnych, obyczajowych, społecznych czy religijnych, które działają na rzecz trwałości i stałości rodziny.

Należy więc przyjąć, iż więzi emocjonalne w rodzinie stanowią wypadkową siłę psychiczną, jaka istnieje między małżonkami, rodzicami i dziećmi oraz między rodzeństwem, a także sił zewnętrznych, wpływających ze wspólnoty gospodarczej, przepisów prawnych, wymagań religii i obyczaju (Dyczewski, 1976). Najbardziej oczywistymi wskaźnikami więzi rodzinnej są więc treści, częstotliwość i różnorodność interakcji, w trakcie których członkowie rodziny ujawniają szereg wzajemnych postaw. Innymi wskaźnikami są: pozycja jednostki w rodzinie, postawy uczuciowe, wzajemna pomoc i wspieranie się, życiwe stosunki między członkami rodziny.

Literatura familiologiczna szczególną rolę w zakresie życia emocjonalnego rodziny przypisuje matce. E. Fromm (Fromm, 1994) uważa, że miłość matki jest szczęściem dla dziecka, jest spokojem, rozwija wzajemne uczucia, uściśla więzi emocjonalne między członkami rodziny. Wraz z rozwojem dziecka coraz większy udział w zapewnieniu miłości i bezpieczeństwa ma osoba ojca. Z. Freud stwierdza, iż „nie potrafię wskazać na żadną inną potrzebę dzieciństwa, jak potrzeba opieki ojca” (Freud, 2001). Z powyższych rozważań wynika, iż dla prawidłowego emocjonalnego rozwoju dziecka potrzebny jest dom, w którym są oboje rodzice, żyjący ze sobą w trwałej wspólnotie uczuciowej, ponoszący trud wychowania swojego potomstwa, zapewniający materialne i emocjonalne zaspokojenie potrzeb dziecka. Podstawą więzi rodzinnych jest według H. Cudaka (Cudak, 1995) więź małżeńska, wyznaczająca w istotnym stopniu siłę więzi uczuciowych w rodzinie. Członkowie rodziny zespoleni wzajemnym szacunkiem, czują się za siebie odpowiedzialni, pomagają sobie. Dzieci z takiej rodziny są najczęściej śmiałe i pewne siebie, potrafią pokonać trudności i nie boją się nowych sytuacji. Dziecku potrzebny jest bliski kontakt

emocjonalny z rodzicami i rodzeństwem, gwarantujący interesowanie się jego sprawami, zapewniający bezpieczeństwo i stabilizację życiową.

Należy więc uznać, że podstawowym czynnikiem w procesie kształtowania osobowości dziecka jest więź rodzinna. Pozytywne kontakty uczuciowe w rodzinie mają olbrzymi wpływ na socjalizację, wychowanie, opiekę i rozwój sfer emocjonalnych u dzieci. Jeśli rodzice zapewniają dziecku poczucie bezpieczeństwa, akceptacji, miłości, życzliwości i jeśli okażą mu przywiązanie uczuciowe, stworzą wówczas podstawy do rozwoju osobowości zrównoważonej i społecznie dobrze przystosowanej.

Rodzina, jako mała grupa społeczna posiada specyficzne dla siebie życie wewnętrzne. Przyjmuje się, iż w tej niewielkiej liczebnie grupie osób: małżonków, dzieci i często dziadków – wszyscy są sobie bliscy i współdziałają ze sobą. Utrzymanie się takiego stanu powoduje więź emocjonalną w środowisku rodzinnym.

W wielu badaniach stwierdza się, że zaburzenie kontaktów uczuciowych z najbliższym otoczeniem (rodziną) zwłaszcza datujące się od wczesnego dzieciństwa, wpływa na powstawanie u dzieci niedostosowania społecznego (Matyjas, 2008).

Brak lub niedostatek kontaktu emocjonalnego dziecka z rodziną i najbliższym otoczeniem, według H. Semenowicz sprawia, że „jeżeli w okresie dzieciństwa potrzeba miłości nie zostanie zaspokojona, to w latach następnych może powstać u dziecka rodzaj kalektwa uczuciowego, które uniemożliwi mu w przyszłości nawiązanie trwałych więzi z innymi ludźmi, a także może doprowadzić do chorobliwych reakcji na rozstanie, na niepowodzenia, czy nawet krytykę ze strony innych ludzi” (Semenowicz, 1996).

Zakłócenie stosunków uczuciowych lub też zerwanie więzi podmiotowych między dziećmi a ich rodzicami jest poprzedzone szeregiem negatywnych pod względem wychowawczym czynników, które powodują zaburzenia w życiu emocjonalnym dzieci i wpływają tym samym na ich społeczne niedostosowanie. L. Mościcka (Mościcka, 1970) do czynników tych zalicza:

- moralnie szkodliwy wpływ czynników rodziny, mający swe źródło w obserwowaniu przez dziecko zachowań rodziców, będących w sprzeczności z akceptowanymi społecznie normami postępowania,
- ostry i narastający konflikt dziecka z rodziną,
- narastanie u dziecka uczuć negatywnych, wrogich, co występuje najczęściej jako reakcja na frustrację w formie agresji,
- warunki życia i traktowania dziecka w rodzinie, zagrażające jego interesom życiowym, poprzez stawianie przeszkód nie do pokonania na drodze do realizowania jego odczuwalnych i podstawowych potrzeb życiowych,

- brak okazywania dziecku opiekuńczych uczuć, zainteresowania jego sprawami, uczestniczenia w jego trudnościach.

Dzieci mające zaburzone stosunki uczuciowe z rodzicami, emocjonalnie odrzucane przez rodziców, wykazują często postawę lękową i wrogość. Sytuacja ta sprzyja ich nieprawidłowej socjalizacji i niewłaściwemu ukształtowaniu się osobowości. Stałe poczucie zagrożenia, lęk i wrogość powodują silne napięcia emocjonalne, na które dziecko reaguje agresją lub biernością, a nawet apatią.

Sposób reakcji na odrzucenie emocjonalne przez rodziców zależy między innymi od struktury stosunków w rodzinie, od stylu wychowania, wzorów i wartości, jakie rodzina przekazuje dziecku, postaw rodzicielskich, a także właściwości cech osobowych dziecka.

Niezaspokojona potrzeba uczuć emocjonalnych wywołuje u dzieci najrozmaitsze urazy psychiczne, powodujące poczucie osamotnienia, które przyczynia się do poczucia własnej niższości i niepełnej wartości. Dzieciom tym nie zależy na osiągnięciu dobrych wyników w nauce, są bierne i niechętne, wykazują mało inicjatywy, a nawet przejawiają apatyczne zachowania. Mają znaczne trudności w koncentrowaniu uwagi na wykonywanym zadaniu, uwaga ich jest rozproszona i mało stabilna, są nadpobudliwe ruchowo. W zachowaniu ich często trudno jest uchwycić istnienie racjonalnych motywów postępowania, wydaje się, że o postępowaniu ich decydują jedynie przypadki i chwilowe emocje. Takie postępowanie wskazują na zaburzenia emocjonalno-motywacyjnej sfery osobowości. Przejawiają się one przede wszystkim w nieprawidłowym nawiązywaniu kontaktów społecznych i najczęściej przyjmują formy krańcowe: od emocjonalnego „przyklejenia się” do każdej dorosłej osoby, do oziębłości uczuciowej w stosunku do drugiego człowieka, a nawet dążenie do izolacji.

Zaburzenie więzi emocjonalnej między rodzicami a dzieckiem może przybierać różne postacie. Należą do nich między innymi rozluźnienie więzi emocjonalnej w rodzinie między jej członkami, obojętność emocjonalna rodziców wobec dziecka, wreszcie zanik więzi emocjonalnej przechodzący w negatywne układy emocjonalne. Brak pozytywnych uczuć rodziców wobec dziecka cechuje wzajemny chłód emocjonalny, brak emocjonalnego zainteresowania problemami dziecka. Rodzice w takich przypadkach, choć mogą starać się o stworzenie pozorów dbałości o dziecko, jednocześnie skutecznie izolują je od siebie. Może również cechować ich ukryta lub jawna bez troska o dobro dziecka. Rodzice mało odpowiedzialni i obojętni uczuciowo wobec dzieci zaniedbują je, nie interesują się ich wynikami szkolnymi i sposobem wykorzystywania czasu wolnego.

„Najbardziej drastyczną postacią zaburzenia stosunków emocjonalnych między rodzicami a dzieckiem jest wrogość emocjonalna. Jej konsekwencją jest jawne odrzucenie dziecka, demonstrowanie wobec niego negatywnych

uczuciu, okazywanie mu dezaprobaty, jawna krytyka jego poczynań. Wrogość może przejawiać się zastraszeniem dziecka, stosowaniem zbyt surowych kar, nieadekwatnych do jego zachowania, przy prawie całkowitym braku nagród. W sytuacjach krańcowych rodzice mogą fizycznie lub psychicznie maltretować dziecko” (Cudak, 1998).

Niewątpliwie dzieci z rodzin rozbitych narażone są w poważnym stopniu na tego rodzaju zaburzenia. Dzieci z rodzin niepełnych przejawiają potrzebę kontaktu i więzi emocjonalnej z obojgiem rodziców i nie zadawała ich więź tylko z jednym rodzicem, pod opieką którego pozostają najczęściej. W dorosłym życiu one także, jako matki lub ojcowie, doprowadzają często do rozbicia swoich rodzin. Dzieci z rodzin rozwiedzionych zasługują na szczególną uwagę. Złożone podłoże wytwarzające frustrację w sferze potrzeb psychicznych tej grupy dzieci, tworzą nie tylko traumatyzujące przeżycia z okresu rozpadu rodziny, czy nieudanych prób jej zrekonstruowania, lecz także brak osoby znaczącej – wzoru osobowego ojca czy matki – utrudniającej identyfikację płci i prawidłowy rozwój osobowości.

Wśród skutków negatywnych przeżyć emocjonalnych należy szczególną uwagę zwrócić na zjawisko zaburzenia więzi emocjonalnych u dzieci, które charakteryzują zachowania pełne lęku, dezorientacji, wahania między zbliżeniem a unikaniem kontaktu społecznego z rówieśnikami i dorosłymi. Ponadto dzieci krzywdzone emocjonalnie charakteryzują się upośledzonym rozwojem społecznym, powodującym mniejszą wrażliwość na uczucia innych, skłonność do interpretowania zachowań innych ludzi jako agresję, są nieufne i nie potrafią inicjować i podtrzymywać kontaktów interpersonalnych. Bardzo trudno jest udokumentować statystycznie zjawisko krzywdzenia emocjonalnego dziecka, bowiem w takich przypadkach konieczne jest przeprowadzenie analizy pewnych sytuacji rodzinnych, konieczna jest pełna i wyczerpująca diagnoza psychologiczno-pedagogiczna środowiska rodzinnego oraz diagnoza osobowości poszczególnych członków rodziny.

Zaburzenie sfery emocjonalnej u dzieci w środowisku rodzinnym – oprócz wymienionych wcześniej zachowań rodzicielskich – wynikają również z takich zachowań rodziców, jak: brak wsparcia i pomocy w trudnych sytuacjach, niedostateczne interesowanie się problemami edukacyjnymi dziecka, nadmierne kontrolowanie i wymaganie perfekcyjnych od niego zachowań. Takie zachowania rodziców wzbudzają poczucie winy u dziecka, odbierają dziecku poczucie bezpieczeństwa, narażają go na lęk, stres, brak motywacji do aktywności, a także osamotnienie jego osoby w środowisku rodzinnym. Nadmierna kontrola rodziców zachowań i podejmowanych działań przez dziecko powoduje ograniczanie jego praw, samodzielności, izolację społeczną i emocjonalną w środowisku rówieśniczym i rodzinnym (Cudak, 2007).

W rodzinach młodych z jednym dzieckiem coraz częstszą formą w stosunkach rodzice – dzieci uwidacznia się nadopiekuńczość rodzicielska. Taka forma bezgranicznej miłości rodziców – najczęściej matki – prowadzi do zachwiania rozwoju sfery emocjonalnej i społecznej dzieci i młodzieży. Dzieci z tych rodzin są aspołeczne, egoistyczne, nie koleżeńskie, nie potrafią współdziałać w grupie rówieśniczej, w klasie szkolnej, mają niską pozycję społeczną, a nawet są odrzucane przez grupę rówieśniczą. W sferze emocjonalnej, dzieci z rodzin nadopiekuńczych, nie są twórcze, samodzielne, brak im własnej tożsamości, nie podejmują własnej decyzji, są labilne emocjonalnie. W wieku dojrzewania coraz częściej zaczynają się buntować i przejawiać agresję w stosunku do nadopiekuńczych rodziców, nie zgadzając się z ich wolą, decyzjami, izolacją społeczną, nadmierną dbałością i ochroną przed problemami społecznymi, edukacyjnymi i wychowawczymi.

3. Zakończenie

W różnych fazach rozwoju dziecko w rodzinie gromadzi doświadczenia, kształtuje osobowość, nabywa umiejętności i kompetencje reagowania społecznego i indywidualnego, dlatego też rodzina winna stwarzać wielostronne i jednocześnie korzystne sytuacje nie tylko opiekuńczo-wychowawcze, ale i emocjonalnie przyczyniające się do właściwego i optymalnego rozwoju dziecka.

„Do prawidłowego rozwoju dziecka potrzebny jest zatem dom, w którym są oboje rodzice, żyjący ze sobą w trwałej wspólnocie uczuciowej, kochający się wzajemnie, ponoszący trud wychowania dzieci, zapewniający im odpowiednie, zgodne ze swoimi możliwościami materialne i duchowe warunki egzystencji. Matka jest dla dziecka symbolem ciepła, troskliwości i poświęcenia, natomiast ojciec ma mu dawać poczucie bezpieczeństwa osobistego, siły, pewności siebie, odwagi i mądrości życiowej, która ułatwi w przyszłości pokonywanie rozlicznych trudności życiowych” (Sendyk, 2001).

Harmonijne, zgodne stosunki między rodzicami nie tylko tworzą korzystny klimat uczuciowy, w którym zaspokajane są potrzeby psychiczne dziecka, wpływają one ponadto na organizację życia w rodzinie i na metody stosowane przez rodziców w wychowaniu dziecka. Dobre pożycie małżeńskie rodziców stwarza właściwy grunt dla rozwoju właściwości psychicznych charakteryzujących osobowość dziecka przystosowanego społecznie (Jackowska, 1980).

Trwały związek emocjonalny dziecka z rodziną pochodzenia spełnia istotną rolę, z jednej strony tworzy mechanizmy rozwoju cech osobowych, szczególnie w sferze uczuciowej, motywacyjnej, z drugiej strony powoduje eliminowanie zagrożeń i kryzysowych sytuacji rodzinnych, w których może wystąpić poczucie osamotnienia członków wspólnoty rodzinnej, a szczególnie dzieci.

Streszczenie

Właściwe więzi emocjonalnej z rodzicami uzyskuje dziecko przede wszystkim przez interakcje z rodzicami i rodzeństwem. Więź emocjonalna rodzi się w oparciu o dobrą atmosferę domu rodzinnego i miłość okazywaną dziecku przez najbliższych. Zaburzone tych więzi emocjonalne między członkami rodziny przyczyniają się do dezintegracji tej wspólnoty, dysfunkcji emocjonalno-społecznej, konfliktów między rodzicami oraz rodzicami i dziećmi, atomizacji członków rodziny i osamotnienia dzieci w środowisku rodzinnym.

Słowa kluczowe: rodzina, więzi emocjonalne, funkcjonowanie dzieci.

Summary

Children build proper emotional relations with their parents mostly through their interactions with the parents and siblings. Emotional ties are established by a positive house environment as well as love given to the children by their closes relatives. Disruption of these emotional ties between family members can lead to disruption of the family unity, emotional and social dysfunction, conflicts between parents and children, division of family members as well as child alimentation in the family environment.

Keywords: family, emotional ties, functioning of children.

Bibliografia

- Braǳiel J., *Więzi społeczne w rodzinie* [w:] *Pedagogika rodziny*, S. Kawula, J. Braǳiel, A.W. Janke, Toruń 2007.
- Cudak H., *Osamotnienie dzieci we własnej rodzinie* [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, (red.) T. Pilch, Warszawa 2004.
- Cudak H., *Paradygmaty wychowania w rodzinie* [w:] *Dziecko*, (red.) E. Lewik-Tsirigotis, G. Pietruszewska-Kobiela, Z. Włodarczyk, Wieluń 2010.
- Cudak H., *Szkice z badań nad rodziną*, Kielce 1995.
- Cudak H., *Zaspokajanie potrzeb psychicznych w rodzinie a sieroctwo duchowe dzieci* [w:] *Sieroctwo społeczne – przyczyny, objawy, skutki i sposoby zapobiegania w aktualnej rzeczywistości społecznej kraju*, (red.) T. Sołtysiak, Włocławek 1998.
- Cudak S., *Społeczno-demograficzne determinanty przemocy dziecka w rodzinie*, Kielce 2007.
- Czeredrecka B., *Potrzeby psychiczne sierot społecznych*, Warszawa 1988.
- Dyczewski L., *Więź pokoleń w rodzinie*, Warszawa 1976.
- Freud Z., *Wstęp do psychoanalizy*, Warszawa 2001.
- Fromm E., *O sztuce miłości*, Warszawa 1994.
- Goleman D., *Inteligencja emocjonalna*, Poznań 2007.
- Jackowska E., *Środowisko rodzinne a przystosowanie społeczne dziecka w młodszym wieku szkolnym*, Warszawa 1980.
- Matyjas B., *Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska*, Warszawa 2008.

-
- Mościcka L., *Przestępczość nieletnich. Podłoże, geneza, motywy*, Wrocław 1970.
- Rembowski J., *Rodzina jako system powiązań* [w:] *Rodzina i dziecko*, M. Ziemska (red.), Warszawa 1986.
- Semenowicz H., *Kształtowanie więzi rodzinnej*, Warszawa 1996.
- Sendyk M., *Společne przystosowanie dzieci z poczuciem sieroctwa duchowego*, Kraków 2001.
- Trempała E., *Szkola a edukacja równoległa*, Bydgoszcz 1994.